

ग्रामीण समाज आणि प्रसार माध्यम

डॉ. साईनाथ राधेशाम बनसोडे¹

सारांश

ग्रामीण समाज हा प्रामुख्याने शेतीवर आधारित असून, प्रसार माध्यमे (रेडिओ, टीव्ही, वर्तमानपत्रे आणि आता इंटरनेट/सोशल मीडिया) माहिती, शिक्षण आणि मनोरंजनाच्या माध्यमातून गावांमधील सामाजिक-आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कृषीविषयक माहिती, सरकारी योजना, आरोग्य आणि शैक्षणिक जागृती करून ही माध्यमे शहरी-ग्रामीण दरी कमी करण्यास मदत करतात, तसेच स्थानिक समस्यांना वाचा फोडतात.

शोध संज्ञा: समाज, ग्रामीण, प्रसार, माध्यम

प्रस्तावना :

ग्रामीण भारतातील डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे. दुय्यम स्रोतांच्या विश्लेषणाद्वारे, डिजिटल माध्यम म्हणजे काय आणि त्याचा ग्रामीण वातावरणावर होणारा परिणाम समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. आधुनिक समाजात, डिजिटल माध्यम हे एक महत्त्वाचे माध्यम बनले आहे ज्याद्वारे माहिती, भावना आणि विचारांची विस्तृत देवाणघेवाण केली जाते. तरुण पिढी या आभासी जगात लक्षणीय वेळ घालवते आणि ग्रामीण भारतातील कृषी क्षेत्रात विविध बदल घडवून आणण्यात डिजिटल माध्यमांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. कृषी व्यवसाय संरचनांमध्ये परिवर्तनाची प्रक्रिया असो किंवा ग्रामीण सामाजिक संवादाची प्रक्रिया असो, डिजिटल माध्यमांचे योगदान नाकारता येत नाही. भारत हा खेड्यांचा देश आहे. देशाची सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक रचना ग्रामीण समाजावर आधारलेली आहे. शेती, पशुपालन, कुटीर उद्योग, लोककला आणि परंपरा यांमुळे ग्रामीण समाजाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. मात्र पूर्वी ग्रामीण समाज शिक्षण, आरोग्य, दळणवळण आणि माहितीच्या मर्यादांमुळे विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून काहीसा दूर राहिला होता. विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे प्रसार माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झाला. वृत्तपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शन, चित्रपट, इंटरनेट, मोबाइल फोन आणि सोशल मीडिया ही प्रसार माध्यमे आज ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. ही माध्यमे केवळ मनोरंजनाचे साधन न राहता शिक्षण, जनजागृती, सामाजिक सुधारणा आणि विकासाची प्रभावी साधने ठरली आहेत. ग्रामीण समाजात अंधश्रद्धा दूर करणे, आधुनिक शेतीचे ज्ञान पोहोचवणे, आरोग्य व स्वच्छतेबाबत जागरूकता निर्माण करणे, महिलांना सक्षम करणे आणि लोकशाही मूल्यांची जाणीव करून देणे या सर्व क्षेत्रांत प्रसार माध्यमांनी मोलाची भूमिका बजावली आहे. त्यामुळे ग्रामीण समाजाच्या जीवनशैलीत आणि विचारसरणीत सकारात्मक बदल घडून आले आहेत.

¹ सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, जे.एस.पी.एम., महिला कला महाविद्यालय छत्रपती संभाजीनगर

उद्दिष्टे :

1. ग्रामीण समाज आणि प्रसार माध्यमांचा परस्पर संबंधाचा अभ्यास करणे.
  2. ग्रामीण समाजात प्रसार माध्यमांची भूमिका अभ्यासणे.
  3. ग्रामीण समाजात प्रसार माध्यमांची गरजांची माहिती घेणे.
  4. ग्रामीण समाजातील प्रसार माध्यमांचा परिणाम ओळखणे.
- **माहितीचा स्रोत:** रेडिओ आणि टेलिव्हिजन हे ग्रामीण भागात आजही विश्वासाहर् आणि लोकप्रिय माध्यमे आहेत, जी शेतीतील नवनवीन प्रयोग (कृषी विकास), हवामान अंदाज, आणि बाजारभाव यांची माहिती देतात.
  - **जागृती आणि विकास:** प्रसार माध्यमे ग्रामीण जनतेला सरकारी योजना, शिक्षण, आरोग्य (उदा. लसीकरण), आणि सामाजिक हक्कांबद्दल जागृत करतात.
  - **सामाजिक आणि राजकीय प्रभाव:** वृत्तपत्रे आणि सोशल मीडिया ग्रामीण समस्यांना (उदा. पिकांची नुकसान भरपाई, पायाभूत सुविधा) राष्ट्रीय स्तरावर मांडून धोरणकर्त्यांचे लक्ष वेधतात.
  - **डिजिटल क्रांती:** मोबाईल आणि इंटरनेटच्या प्रसारामुळे ग्रामीण भागातील लोकांचा थेट सरकारी यंत्रणांशी संपर्क (e-Governance) सुधारला आहे आणि डिजिटल साक्षरता वाढत आहे.
  - **महिला सक्षमीकरण:** महिला पत्रकार (उदा. खबर लहरिया) ग्रामीण भागातील प्रश्न मांडत असून, महिलांच्या स्थितीत सुधारणा होण्यास मदत होत आहे.
  - **कृषी विकासात मदत:** कृषीविषयक कार्यक्रम, नवीन तंत्रज्ञान, बियाणे आणि खतांची माहिती, तसेच शेतीचा बाजारभाव समजण्यास प्रसारमाध्यमे मदत करतात.
  - **सामाजिक बदल आणि जनजागृती:** शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता आणि समता या विषयांवर प्रसारमाध्यमांद्वारे ग्रामीण समाजात जागृती निर्माण केली जाते, ज्यामुळे पारंपरिक रूढी-परंपरांमध्ये हळूहळू बदल होत आहे.
  - **राजकीय सहभाग:** वर्तमानपत्रे आणि डिजिटल माध्यमांमुळे ग्रामीण नागरिक आपल्या हक्कांबद्दल आणि राजकीय घडामोडींबद्दल अधिक जागरूक झाले आहेत.

ग्रामीण समाजात प्रसार माध्यमांची भूमिका :

- **माहितीचा प्रसार-** प्रसार माध्यमांमुळे ग्रामीण लोकांना देश-विदेशातील घडामोडी, सरकारी निर्णय, हवामान अंदाज व नैसर्गिक आपत्तीची माहिती वेळेवर मिळते. त्यामुळे ग्रामीण समाज सजग राहतो.
- **शेती विकासात योगदान -** आधुनिक शेती तंत्रज्ञान, सुधारित बियाणे, खतांचा योग्य वापर, कीड नियंत्रण व सिंचन पद्धती यांची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचते. यामुळे उत्पादन वाढते व शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतो.
- **बाजारभावाची माहिती -** बाजारभाव, कर्ज, विमा, बँकिंग सुविधा यांची माहिती मिळाल्यामुळे शेतकऱ्यांची फसवणूक टळते आणि योग्य दर मिळतो.

- **शिक्षणाचा प्रसार-** रेडिओ, दूरदर्शन व ऑनलाइन शिक्षणामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध होतात. साक्षरतेचे प्रमाण वाढते.
- **आरोग्यविषयक जनजागृती** - आरोग्य, स्वच्छता, लसीकरण, माता-बाल आरोग्य व पोषण आहार यांविषयी माध्यमे जनजागृती करतात. त्यामुळे आजारांचे प्रमाण कमी होते.
- **सामाजिक सुधारणा** - बालविवाह, हुंडा प्रथा, व्यसनाधीनता व अंधश्रद्धा यांविरुद्ध प्रसार माध्यमे जनमत तयार करतात.
- **स्त्री-सक्षमीकरण** - महिलांचे शिक्षण, बचत गट, स्वयंरोजगार व स्वावलंबन यांविषयी माहिती मिळून महिला सक्षम बनतात.
- **युवक विकास-** करिअर मार्गदर्शन, स्पर्धा परीक्षा व रोजगाराच्या संधी यांची माहिती मिळाल्यामुळे ग्रामीण युवकांमध्ये आत्मविश्वास वाढतो.
- **राजकीय जागरूकता** - मतदानाचे महत्त्व, नागरिक हक्क व पंचायती राज व्यवस्था यांची माहिती मिळून लोकशाही मजबूत होते.
- **सांस्कृतिक जतन** - लोककला, लोकगीत, सण-उत्सव यांचे प्रसारण होऊन ग्रामीण संस्कृतीचे जतन व प्रसार होतो.
- **राष्ट्रीय एकात्मता** - विविध प्रांतांची संस्कृती ग्रामीण लोकांपर्यंत पोहोचून राष्ट्रीय एकात्मता वाढते.
- **ग्रामीण-शहरी दरी कमी करणे** - प्रसार माध्यमांमुळे ग्रामीण व शहरी समाजातील अंतर कमी होते आणि ग्रामीण समाज आधुनिक विचारांशी जोडला जातो.

ग्रामीण समाजात प्रसार माध्यमाची गरज :

- **माहिती मिळवण्याची आवश्यकता** - ग्रामीण लोकांना हवामान, बाजारभाव, सरकारी योजना, आरोग्य व शिक्षणाची माहिती वेळेवर मिळणे गरजेचे आहे. माध्यमांमुळे ही माहिती सहज व जलद पोहोचते.
- **शिक्षणाचा अभाव** - शाळा व शिक्षक यांची मर्यादा असल्यामुळे दूरदर्शन, रेडिओ व ऑनलाइन माध्यमांमुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी मिळते. ई-लर्निंग, डिजिटल क्लासेस व शैक्षणिक कार्यक्रम ग्रामीण भागात साक्षरता वाढवतात.
- **आरोग्य व स्वच्छतेची गरज** - अस्वच्छता, कुपोषण, रोग व आजारांविरुद्ध जनजागृती करण्यासाठी माध्यमे प्रभावी ठरली आहेत. लसीकरण, पोषण आहार व स्वच्छता मोहिमांबाबत माहिती मिळते.
- **शेती व आर्थिक विकास** - शेतकऱ्यांना आधुनिक शेती तंत्रज्ञान, पीक संरक्षण, खतांचा योग्य वापर, बाजारभाव व स्वयंरोजगार याची माहिती मिळते. त्यामुळे उत्पन्न वाढते व आर्थिक स्थिती सुधारते.
- **सामाजिक सुधारणा** - बालविवाह, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता यांविरुद्ध जनजागृती करणे आवश्यक आहे. माध्यमांमुळे समाजात सकारात्मक बदल घडतात.
- **स्त्री-सक्षमीकरण** - महिलांना शिक्षण, स्वयंरोजगार, बचत गट व स्वावलंबन यांचे मार्ग दाखवणे आवश्यक आहे. माध्यमांमुळे महिलांचा आत्मविश्वास व सामाजिक सहभाग वाढतो.
- **सांस्कृतिक जतन व प्रसार** - लोककला, लोकगीत, नृत्य, सण-उत्सव यांचा प्रसार करून ग्रामीण संस्कृती टिकवणे गरजेचे आहे.
- **राजकीय जागरूकता** - मतदानाचे महत्त्व, नागरिकांचे हक्क व कर्तव्ये, पंचायती राज याची माहिती देणे आवश्यक आहे.
- **ग्रामीण-शहरी दरी कमी करणे** - प्रसार माध्यमांमुळे ग्रामीण लोक आधुनिक तंत्रज्ञान, जीवनशैली व विचारांशी परिचित होतात.
- **रोजगार व उद्योजकता** - स्वयंरोजगार योजना, कौशल्य विकास व उद्योजकता याची माहिती मिळाल्यामुळे रोजगाराच्या संधी वाढतात.

प्रसार माध्यमे ग्रामीण समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अपरिहार्य साधन आहेत. शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक समृद्धी, सामाजिक सुधारणा आणि सांस्कृतिक जतन या सर्व क्षेत्रांत माध्यमांचे योगदान अमूल्य आहे. विवेकपूर्ण वापर झाल्यास माध्यम ग्रामीण लोकांना अधिक शिक्षित, जागरूक, सशक्त आणि आत्मनिर्भर बनवतात. ग्रामीण विकासात माध्यमे भविष्यकाळातही महत्त्वपूर्ण राहणार आहेत.

ग्रामीण समाजात प्रसार माध्यमांचे परिणाम :

ग्रामीण समाजात प्रसार माध्यमांचा प्रभाव खूप व्यापक आहे. यामुळे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि आरोग्य क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत.

१. माहितीची उपलब्धता

प्रसार माध्यमांमुळे ग्रामीण लोकांना सरकारी योजना, हवामान माहिती, बाजारभाव, शेती तंत्रज्ञान आणि सामाजिक उपक्रमांविषयी माहिती वेळेवर मिळते. पूर्वी ही माहिती केवळ गावातील संपर्कावर अवलंबून होती. माध्यमांमुळे लोक जलद आणि विश्वसनीय माहिती मिळवू लागले आहेत. यामुळे निर्णय घेणे सोपे झाले आहे आणि शेतकरी अधिक जागरूक व आत्मनिर्भर बनतो.

२. शिक्षण आणि साक्षरतेत सुधारणा

टीव्हीवरील शैक्षणिक कार्यक्रम, रेडिओवरील अभ्यासक्रम, ई-लर्निंग व डिजिटल शिक्षणामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांना अतिरिक्त ज्ञान मिळते. शिक्षक किंवा शाळा नसतानाही विद्यार्थी विविध विषय शिकू लागले आहेत. परिणामी, ग्रामीण भागातील साक्षरतेचे प्रमाण वाढले आहे आणि तरुणांना नवनवीन संधी उपलब्ध होतात.

३. आरोग्य सुधारणा

माध्यमांमुळे आरोग्य जागरूकता वाढली आहे. स्वच्छता, पोषण, लसीकरण आणि रोग प्रतिबंधक उपाय यांची माहिती वेळेवर पोहोचते. उदाहरणार्थ, कुपोषण, डेंग्यू, मलेरिया, पोलियो लसीकरण अभियान यांचा प्रसार माध्यमांमुळे जलद झाला आहे. यामुळे आजारांचे प्रमाण कमी झाले आणि ग्रामीण लोकांचे आरोग्य सुधारले.

४. सामाजिक बदल

प्रसार माध्यमांनी अंधश्रद्धा, बालविवाह, दहेज प्रथा, व्यसनाधीनता अशा समस्या दूर करण्यास मदत केली आहे. लोक नवीन विचार स्वीकारू लागले आहेत, सामाजिक समन्वय सुधारला आहे आणि महिलांचा सहभाग वाढला आहे. माध्यमांमुळे गावांमध्ये सामाजिक बदल अधिक जलद घडू लागले आहेत.

५. आर्थिक विकास

माध्यमांमुळे शेतकरी आणि ग्रामीण उद्योजक आधुनिक शेती, स्वयंरोजगार योजना, कौशल्य विकास आणि बाजारभाव याबाबत माहिती मिळवू लागले आहेत. परिणामी उत्पादनक्षमता वाढली आहे, उत्पन्न सुधारले आहे आणि ग्रामीण समाज आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाला आहे.

६. राजकीय जागरूकता

माध्यमांमुळे ग्रामीण लोकांना मतदानाचे महत्त्व, नागरिकांचे हक्क, कर्तव्ये व पंचायती राज याबाबत माहिती मिळते. परिणामी लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग वाढला आहे, ग्रामसभा बैठकांमध्ये उपस्थिती वाढली आहे आणि निर्णय अधिक न्यायसंगत होऊ लागले आहेत.

७. सांस्कृतिक जतन

ग्रामीण लोककला, लोकगीत, संगीत, नृत्य व उत्सव यांचे संरक्षण आणि प्रसार माध्यमांमुळे होतो आहे. यामुळे सांस्कृतिक वारसा टिकतो आणि नव्या पिढीपर्यंत पोहोचतो. ग्रामीण तरुण देखील आपल्या संस्कृतीशी जोडले जात आहेत.

८. ग्रामीण-शहरी दरी कमी

माध्यमांमुळे ग्रामीण समाज आधुनिक जीवनशैली, तंत्रज्ञान आणि विचारांशी परिचित झाला आहे. शहरी व ग्रामीण भागातील माहिती आणि संधीतील दरी कमी झाली आहे. यामुळे ग्रामीण लोक शहरी जीवनातील नव्या कल्पनांचा स्वीकार करू लागले आहेत.

९. सामाजिक एकात्मता

ग्रामीण समाजातील विविध उपक्रम, समूह चर्चा, ग्रामसभा व शैक्षणिक कार्यक्रम माध्यमांमुळे अधिक लोकांपर्यंत पोहोचतात. परिणामी सामाजिक सहकार्य, गावातील एकात्मता आणि समुदाय भावना वाढली आहे.

१०. मनोरंजन व मानसिक स्वास्थ्य

टीव्ही, चित्रपट, रेडिओ, सोशल मीडिया यांमुळे मनोरंजनाचे साधन उपलब्ध झाले आहे. लोक तणाव कमी करतात, आनंद अनुभवतात आणि मानसिक स्वास्थ्य सुधारते. विशेषतः तरुण पिढीसाठी हे माध्यम जीवनात उत्साह वाढवतात.

निष्कर्ष :

आजच्या युगात प्रसार माध्यमे ही ग्रामीण समाजाच्या विकासाची दिशा ठरवणारी शक्ती बनली आहेत. शिक्षण, आरोग्य, शेती, रोजगार, सामाजिक सुधारणा व सांस्कृतिक जतन या सर्व क्षेत्रांत माध्यमांचे योगदान अमूल्य आहे. प्रसार माध्यमांमुळे ग्रामीण समाज अधिक जागरूक, माहितीपूर्ण व आत्मनिर्भर बनत आहे. तथापि, माध्यमांचा अति किंवा चुकीचा वापर टाळून त्यांचा योग्य, मर्यादित व जबाबदार वापर करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात माध्यम साक्षरता वाढवली तर प्रसार माध्यमांचे फायदे अधिक प्रभावीपणे मिळू शकतात. एकूणच, प्रसार माध्यमे ग्रामीण समाजाला सक्षम, सुजाण व प्रगत बनविण्याचे कार्य करीत असून ग्रामीण विकासात त्यांची भूमिका भविष्यातही अत्यंत महत्त्वाची राहणार आहे. भारत हा प्रामुख्याने ग्रामीण देश आहे, जिथे लोकसंख्येचा मोठा भाग खेड्यांमध्ये राहतो. ग्रामीण समाजाची रचना शेती, हस्तव्यवसाय, पशुपालन, स्थानिक संस्कृती व परंपरेवर आधारित आहे. पूर्वी या भागात साक्षरतेचा अभाव, आरोग्य सुविधा कमी, आधुनिक तंत्रज्ञानापासून अंतर व माहिती पोहोचण्यात विलंब अशा अनेक अडचणी होत्या. प्रसार माध्यमांचा उदय हा ग्रामीण समाजाच्या विकासात महत्त्वाचा टप्पा आहे. वृत्तपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शन, चित्रपट, इंटरनेट,

मोबाइल व सोशल मीडिया यासारखी माध्यमे केवळ मनोरंजनापुरती मर्यादित नसून, माहिती प्रसार, शिक्षण, सामाजिक सुधारणा, आरोग्य जागरूकता, आर्थिक विकास व सांस्कृतिक जतन यामध्ये अत्यंत प्रभावी साधने ठरली आहेत.

संदर्भ :

1. डॉ.सुधीर भटकर (२०२०), प्रसार माध्यम आणि समाज, अथर्व प्रकाशन, कोल्हापूर
2. डॉ.विनोद जैतमल(२०२४), समाज माध्यमांवरील लेखनकौशल्य, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
3. शर्मा, पी. (२०१८). ग्रामीण समुदायांमध्ये माध्यम साक्षरता, जर्नल ऑफ सोशल स्टडीज
4. भारत सरकार. (२०२१). ग्रामीण माध्यमांच्या वापरावरील अहवाल. माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय.
5. दास, ए. (२०२०). ग्रामीण शिक्षणात दूरदर्शन आणि इंटरनेटची भूमिका, ग्रामीण विकास आढावा
6. सिंग, आर. (२०१९). भारतातील मास मीडिया आणि ग्रामीण विकास, नवी दिल्ली
7. डॉ.रा.भा.पाटणकर, प्रसार माध्यमे आणि समाज.
8. डॉ. माधव पाटील प्रसार माध्यमे संकल्पना आणि वास्तव.

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*